

keserves kenyerét keskenyítve (mennyi lap!). Nem ironizálnék, de szerző nyilván semmit nem csomagol, „baszhatnak!”, közli az utcán egy neki tetsző hölgyvel, így nyílt, így is helyes, s ha valakire rábiccent: „Jó napot!”, azal a legteljesebb jókívánásait közölte. S ha tovább szóném kritikája szárait (ami melleleg mint írás és szellemesség nagyon is tetszetős), akkor ugye mire elolvastuk, el kell hogy öntsön minket az a magasságos kognitív disszonancia (i. m.), rá kell jöjjünk, hogy nevezett kritikusként teljességgel igazra volt (különben mi a fenéért rágtuk át rajta magunkat), és láss csodát, akkortól Tandorit többé nem, csak nevezett kritikus írásait fognánk olvasni. Csak nem rágunk végig egy ledorongoló írást, csak úgy per időmúlatás?!

Ennyit a tükrökről, ferdékről és nem ferdékről. Ennyit a más kritikáján való duzzogásról. Ennyit egy kazetta vállalkozásáról, mely valamicskét elszedett egy illúzióból, de hozzáadta egy rokonszenvesen szomorkás hang értelmező olvasatát. Bár: „*Minden megközelítés már / önmagától tűnékeny; mérték, / melyet mindig saját / változása teremt meg; oly síp, / mely csak saját hangjára szól –*” (TÖREDÉK HAMELETNEK.)

Ez jutott eszembe. Meg a Nagyi tükre. Meg még egy. A városmajori uszodában található. Úgy egy falnyi. A tetején egy felirattal: ÉRTÉKMEGŐRZŐ. Bárki megnézheti. Magát és benne.

Ambrus Judit

VÁRKONYI NÁNDOR: AZ ELVESZETT PARADICSOM

Széphalom, 1994. 757 oldal, 1400 Ft

Várkonyi Nándor posztumusz műve az emberré válás folyamatát ábrázolja a maga különös szempontjából. A mű tíz fejezetből áll. Az első két fejezet (A MAJOM-MÍTOSZ és AZ EMBER-MÍTOSZ) a darwinizmus kritikáját tartalmazza, mintegy megtisztítva a terepet a szerző számára voltaképpen szándéka megvalósításához. Várkonyi ugyanis azt a régi, a bün-

beesés előtti embert kívánja bemutatni, aki otthon volt az Édenben (III. fejezet ADAM KADMON; IV. fejezet A RÉGI EMBER ÉS A RÉGI ISTEN), majd kozmikus bünt követvén el, kiűzetett onnan (V. fejezet AZ ELVESZETT PARADICSOM). Ám az ember az Édenen kívüli életében is mindig az édeni rend szimbolikus reprodukálására törekedett (VI. fejezet A MÁNDALA SZIMBÓLUM). Ezt történelme kezdetén eredendően kétnemű lényé női felének segítségével érte el (VII. fejezet A NAGY ANYA), majd később férfiúi tulajdonságai kerültek előtérbe (VIII. fejezet ISTENFIAK, CSILLAGOK, KIRÁLYOK). A történelmi folyamat eredményeként létrejött társadalmi berendezkedés racionális felszine alatt mindvégig jelen volt az édeni őslélmény titkos tudása (IX. fejezet A MISZTÉRIUM), amely a nyugati ember történelme során a Gnózisban lobbant utolsó (X. fejezet A GNÓZIS).

Az a történeti-metafizikai pont, amelyről a szerző széttekint anyagán, halvány ígéretet, de kétségtelen ígéretet hordoz arra vonatkozóan, hogy a természettudományoktól elfordulóban lévő ember visszatálhat a régi szemlélethez, kivált azért is, mert „[a] mítoszok és a csillagvilág mai tudósai azt mondják, hogy ismét egy nagy világekorszak vége felé közeledünk, kifelé megyünk a Halak csillagképéből, és átlépünk a Vízöntő hatalmába. Az új korban új ember fog születni, s az új ember másképp fogja látni a világot. Késő unokáink eldönthetik majd, igazuk volt-e a mai tudósoknak és hívőknek, amikor úgy látták és remélték, hogy az ember visszatér minden nagy harmónia forrásához, a természethez, és újra föléb-reszti magában a világharmónia átélőjét, a lelket”. (669. o.)

*

Várkonyi Nándor (1896–1975) az irodalmi köztudatban a SZIRIAT OSZLOPAI (1940; 1972) szerzőjeként van jelen. Pedig szellemi fölkészülésének időszaka után a tudós pécsi könyvtáros és magántanár több művet is publikált. Az ELMÉK, ESZMÉK című tanulmánykötet (1937), A DUNÁNTÚLI KÖLTÉSzet (1940), AZ ÚJABB MAGYAR IRODALOM 1880–1940 (1942), AZ ÍRÁS TÖRTÉNETE (1943), a MAGYAR DUNÁNTÚL (1944) és a többi, a negyvenes években íródott mű jó szemű, finom tollú *homo literatus* írása. Barátok és tanítványok veszik körül, műveltsége, személyiségének varázsa és tisztasága predesztinálja őt ar-

ra, hogy szerkesztője legyen a *Sorsunk* című pécsi folyóiratnak, amely 1941 és 1948 között jelenik meg. A fordulat éve azután Várkonyi pályáján is törést jelent. Folyóiratát megszüntetik, a SZIRIAT folytatásaként készülő, 1948-ra már meghirdetett könyve, AZ ELVESZETT PARADICSOM első változata kultúrpolitikai okokból nem jelenhet meg. Várkonyi Nándor, a könyvtáros példás fegyelemmel dolgozik tovább, ám az alkotó nagyon nehéz helyzetben van: hatalmas íví, négy részre tervezett művének (ELSÜLLYEDT KULTÚRÁK, AZ ELVESZETT PARADICSOM, VARÁZSTUDOMÁNY, AZ ÖTÖDIK EMBER) koncepcióját kiérlelte magában, a mű immár önmagát írja. Ám a pécsi egyetemi könyvtárat a második világháború után szétszórják, az író a témájához szükséges új irodalomhoz nem juthat hozzá. Így hát bezárkózik a Múbe, amelyről – ha széttekint az ötvenes évek Magyarországon – sejtheti, hogy bár alkotóereje teljében van, posztumusz művet ír: megjelentetésére semmi remény.

Vekerdi László kiváló tanulmányában (AZ ELVESZETT PARADICSOM) Várkonyi Nándor helyét a „hermetikusok” között jelölte ki, ahhoz a mély és homályos hagyományokkal rendelkező kulturális vonulathoz sorolva őt, amelynek eredete az antikvitásba nyúlik, s amely a XVIII. század óta a természettudományokkal párhuzamosan van jelen az európai kultúrában. „Sommasan és durva egyszerűsítéssel azt mondhatjuk – írja Vekerdi –, hogy amíg az új természettudományt nem vagy legalábbis soha nem elsődlegesen érdekelte az ember helye a természetben, addig a természetes mágia sajátlagos és tulajdonképpeni [...] célja az Ember Helyének a Keresése és Meghatározása volt a Természetben. Így, csupa nagybetűvel és kellő pátozzsal.” (VÁRKONYI NÁNDOR EMLÉKKÖNYV, Budapest, 1993. 141. o.) Várkonyi Nándor kultúr-antropológiai nézeteinek ez a hermetikus beágyazottsága eleve értelmetlenné teszi azt a méltatlan (bár nem elképzelhetetlen) támadást, amely a természettudomány részéről érhetné a szerzőt. Vekerdi László még egy lépéssel továbbmegy. Miután leszögezte, hogy a szóban forgó mű – bár az emberré válásról szól – egyáltalán nem természettudományos mű, hozzáteszi: nem is társadalomtudományi vagy „humán” orientációjú, hanem olyan,

szabályoknak nem engedelmeskedő szellem-tudományos konstrukció, amely szellemi rokonait – többek között – Weöres Sándor költészetében és Kodolányi János regényeiben találja. (Mint köztudott, kettejükre komoly hatással voltak Várkonyi gondolatai.)

Ha zárójelbe tesszük AZ ELVESZETT PARADICSOM nagyívű és reménykedő eszkhatólogiáját (a Vízöntő-korszak emberében talán a régi ember tér majd vissza, aki az Édennek legalább az emlékei között otthon van), és a mű anyagát vesszük szemügyre, azt találjuk, hogy Várkonyi Nándor könyve az összehasonlító mitoszkatás elemeiből építkezik. E tudománynak James Georg Frazer (1854–1941) munkásságában alakulnak ki azok a keretei, amelyeket a vele kapcsolatban álló tudósok részint kitöltenek, részint tovább tágítanak. Valamennyien szenvedélyes, élénk képzelőerejű kutatók, akiknek az ötvenes években induló második generáció hűvösebb gondolkodású és kifinomultabb módszereket alkalmazó képviselői nem kis kárörömmel lobbantják szemükre a logikának fittyet hányó intuício túlsúlyát. Mint G. S. Kirk írja: „*maga Frazer – mint ezt a jelenkori antropológusok oly nagy előszeretettel hangsúlyozzák, önelégült módon gyalázva a ledölt bálványt – egy tucatnyi különböző kultúrából származó felszínes hasonlóságot gyűjtött katalógusba, hogy ezekkel támassza alá meglehetősen kétséges elméleteit, és a régi iskolának rengeteg szövegkritikáját alkalmazta avégett, hogy hatalmas listaiba szedjen passzusokat, amelyekről feltételezhető volt valamiféle párhuzamosság, és amelyeket önkényes és felületes elvek alapján válogatott össze*”. (G. S. Kirk: A MÍTOSZ. Budapest, 1993. 18–19. o.)

Ezért elég meghökkenítő, hogy Várkonyi – aki a negyvenes-ötvenes években írja művét –, ha a szaktudós mitoszkató alakját hozza szóba, teljesen idejétmúlt sztereotípiákat fogalmaz meg az „*ércfenekű, de fafejű*” szakemberekről, akikből hiányzik „*a hit és az intuício*” (438. o.), s akik számára ez a korlátozott felfogás „*szolgálatja az egzakt tudomány ércfedezetét*” (726. o.). „*Ezért – kiált fel a szerző – hagyjuk el a tudomány papíros-celláit, és forduljunk az élet felé.*” (Uo.) Bajosan lehetne jobban az élet felé fordulni ezen a téren, mint éppen a Frazer-tanítványok tették, akik szétrajzoltak etnológiai terepmunkát végezni Afrikába,

Óceániába, Ausztráliába és az amerikai indiánok közé, hogy ellenőrizték mesterük hipotéziseit.

A fafejű szobatudóssal szerzőnknel egyrészt a „haladó tudomány” képviselője áll szemben, másrészt a zseniális dilettáns. A haladó tudós: a kultúrtörténész Wilhelm Schmidt, akinek eredményei „*lényegükben a mai tudományos közvéleményt tükrözik (mármint a haladót)*” (226. o.), és akinek „*elfogulatlansága, módszerének tudományos megbízhatósága oly szembeszökő, hogy [...] megdöntötte a múlt század apriorikus eredményeit*” (278. o.). Sajnos a szövegből végül is nem körvonalazódik sem a kultúrtörténeti irányzat módszere, sem pedig, hogy Várkonyi Nándor azt vajon s mennyiben alkalmazza. A zseniális dilettáns: Johann Jakob Bachofen. Ő „*a dilettánsoknak abból a lángelméjű, teremtő fajtájából való, amely – úgy látszik –, nélkülözhetetlen a tudományos haladáshoz. Azok közé a műkedvelők közé tartozott, akik éppen a professziótól függetlenek, akiket nem köt tekintély, mester, pálya, karrier, irányzat, tudományos trösztérdek*” (438. o.). A szerző érezhetően ezzel az attitűddel tud leginkább azonosulni. (Más kérdés persze, hogy Bachofen, aki a berlini egyetemen August Boeckh-nél tanult klasszika-filológiát, F. K. Savigny mellett római jogot, majd Heidelbergben folytatta tanulmányait, és Göttingenben doktorált, csupán abban az értelemben nevezhető dilettánsnak, azaz műkedvelőnek, hogy jó vagyoni helyzeténél fogva megengedhette magának, amit csak kevesen: kétévi egyetemi magántanárkodás után kizárólag azokkal a művekkel foglalkozott, amelyeket kedvelt.)

*

Kétségtelen, hogy Várkonyi Nándor hatalmas műve dilettáns munka, a dilettantizmus minden előnyével és hátrányával. Szerzőjét valóban nem kötötte sem tekintély, sem karrier vagy tudományos trösztérdek – ami előnyére válik. A mérleg másik serpenyőjében viszont azt találjuk, hogy forrás- és szövegkezelése, valamint érvelése szertelenül csapongó, minden módszert nélkülöz. Az alábbiakban néhány példát mutatok be a sok közül.

Ritkán adódik, hogy Várkonyi az idézeteinek megjelölje a forrását. Pedig műve igen értékes mitográfiai adatok tárháza lehetne – és remélhetőleg lesz is majd egyszer –, ám je-

len formájában, a lelőhelyek adatai nélkül nem használható. Így persze a legtöbb olyan állítása, amelyet az idézetek hivatottak alátámasztani, ellenőrizhetetlen.

Ugyancsak megállapíthatatlan, hogy milyen szélességben és milyen mélységben ismeri témája szakirodalmát. Tudjuk róla, hogy sokat olvasó és jó memóriájú ember volt, ami nagyon szerencsés adottság, ám önmagában nem kritériuma a kompetenciának. Az etnológiával kapcsolatban például ezt írja: ebben a tudományban „[az] első utat az úgynevezett kultúrtörténeti iskola tette járhatóvá a század elején [...], mert amit addig etnológia címén műveltek, nem volt tudomány”. (227. o.) A szöveg további részei alapján nem lehet eldönteni, vajon ez arra utal-e, hogy Várkonyi nem ismeri fel az evolucionista etnológia (Frazer, Tylor és Morgan) eredményeit, vagy pedig Wilhelm Schmidt kritikájának hatása alatt túlzón fogalmaz. Egy másik állítása szerint az ókortudomány 1861-ben (Bachofen MUTTERRECHT-jének megjelenésekor) „*a humanista rajongás és a filológiai szövegkezelés állapotában leledzett, azaz meg sem született még*” (438. o.). Megállapíthatatlan, hogy ez a kijelentés azt fed-e, szerzője nem ismeri kellő mélységében a XIX. század első felének német ókortudományát, ezen belül például F. G. Creuzer SYMBOLIK UND MYTHOLOGIE DER ALTEN VÖLKER (1810–23) című hatalmas művének és August Boeckh munkáinak a mítoszok mibenlétére és társadalmi beágyazottságára vonatkozó fontos felismeréseit, vagy csupán egy kihívón és szerencsétlenül intonált Nietzsche-allúzióról van itt szó.

Forrásainak tudományos megbízhatósága valószínűleg nem különösebben érdekli. Legalábbis erre lehet következtetni abból a tényből, hogy a bizánci kultúra, teológia és építészet témakörében egyetlen mű a kalauza: Sir Galahad könyve. Mármost „Sir Galahad” – mint Várkonyi is megjegyzi a FÜGGELÉK-ben – a német Berta Eckner írői álneve. A szellemes, ám felületes kékharisnyának a bizánci kultúráról magyarul is megjelent lektúrje tudományos szempontból tökéletesen értéktelen.

Mivel a legtöbb esetben a források megnevezetlenek maradnak, nem tudható, mennyire megbízhatók azok a szövegek, amelyekkel a szerző dolgozik. Ez azért is ké-

nyes kérdés, mert Várkonyi Nándor filológiai kompetenciája – például a görög és a héber anyag esetében – nem nevezhető kifogástalannak. Ez apró hibákból tűnik ki. Például a héber *szefira* (a kabalában: az Örökkévaló emanációja) kifejezés többes számú alakját, a *szefirot* szót a szerző mintha egyes számúnak értené, s ezért többször is „*Sephirothok*”-ról beszél (192. o.). A tíz szefira neve közül a *Chochma* a szövegben Csokma (!) alakban, a *Cheszed* pedig Chered alakban fordul elő (uo.). Ezeket a hibákat tapintatos szerkesztői kéz ugyanúgy kijavíthatta volna, mint azt a tévedést, hogy az *Elohim* „az *Éloi* vagy *Éli* (isten) szó többes számú alakja” (203. o.): minden író-olvasó ember tudja, hogy *Elohim* az *eloah* többes száma, és Várkonyi Nándor is nyilván ezt kívánta közölni. Ugyancsak elemi tévedés, hogy a szerző a görög *tetraktüsz* kifejezésről azt hiszi, „négy”-et jelent, amely „egyesítve a hárommal, hetet ad” (385. o.). Az így kapott hetes szám jelentőségére aztán egész kis elméletet épít. Valójában a tetraktüsz az első négy szám összegét (1+2+3+4) jelenti, azaz számértéke 10.

Súlyosabb ennél az olyan tévedés, amikor – valószínűleg valamely nem kellő kritikával kezelt, felületes forrásból – nem létező szövegek kerülnek a műbe. Például a 342. oldalon ezt olvassuk: „*Életünk büntetés valamely nagy bűnért*» – írja *Arisztotelész*; *Anaximandrosz* pedig egészen a mi felfogásunk szerint fogalmaz: „*A világ és az isten eredeti egységét ember előtti bűn bontotta meg, s az új világ, amely ebből az elszakadástól keletkezett, ama bűn büntetése alatt nyög.*” Valószínűtlennek tartom, hogy *Arisztotelész* az életet büntetésnek tartotta volna, hiszen ez a tétel lélekvándorlást implikálna, ezt a feltevést pedig ő elvetette. (Végignéztem az INDEX ARISTOTELICUS alapján a „büntetés” jelentésű görög szavak előfordulását arisztotelészi szövegekben, de nem találtam ilyen mondatot.) *Anaximandrosz* fragmentumai és a vele foglalkozó testimóniumok között sem szerepel a világ ember előtti egységét megbontó ősbűnről szóló mondat. Az idézett szöveg *Anaximandrosz* első töredékének (Diels – Kranz 12 B 1) a felismerhetetlenségig kifacsart parafrázisa. Ugyanezen típusba tartozik az a meglepő kijelentés, hogy Szókratésznek „*meg kellett halnia, mert daimónja sugallatára a Nap-misztériumot profanálta akaratlanul*”. (599.

o.) Az ismeretlen forrás, ahonnan a szerző ezt az információt átvehette, valószínűleg összekeverte a Szókratész és Anaxagoras ellen Athénban fölhozott vádakot.

Amilyen mértékben negligálja Várkonyi a tekintély elvét a források megválogatásakor, olyan előszeretettel alkalmaz autoriter kijelentéseket érvelés helyett. Olvastuk sommás véleményét arról, hogy a Schmidt előtti etnológia *nem volt tudomány*, Bachofen előtt pedig az ókortudomány *meg sem született*. Helyenként az érvelést stiláris fordulatok pótolják. (Az alábbi idézetekben a kiemelések tölem származnak.)

Például a szöveg azt sugallja, hogy ha valaki valamit „*tudományosan megállapít*”, akkor ott vitának helye nincs. „*Cicero kétezer évvel ezelőtti tudományosan és érvényesen megállapította: [...] »Tudjuk, hogy minden nép közös véleménye szerint a lélek fenntartad.«*” (280. o.)

Ugyanilyen megfellebbezhetetlen igazság az, amit „*tényként megállapít*” valaki. „*Tiele [...] maga mutatta ki, hogy az állatkultusz nem volt kezdeti forma Egyiptomban [...]; negyedszázaddal utóbb Breasted tényként állapította meg, hogy a szellemi hanyatlás tünete volt.*” (281. o.)

Valószínűleg a korai ötvenes évek zsarгонjának önkéntelen átvétele jelentkezik abban a fordulatban, hogy a végső szót a „*haladó tudomány*” mondja ki: például bizonyos biológiai jelenségeket – írja a szerző – akkor tudunk helyesen magyarázni, „*ha elfogadhatónak tartjuk a haladó tudomány álláspontját, hogy az ember ősfoma*”. (210. o.)

Olykor meglepő összefüggésben találkozunk a „*tudományos tapasztalat*” és a „*megfigyelés*” empirikus eszközeivel. „*A hagyományok, melyek az embert eredendően egy szellemi világ részesévé, földi képviselőjévé teszik meg, nemcsak a természetrajzi valóságot és a mai tudományos tapasztalást fedik, hanem egyúttal az emberi nem legrégebb és legsajátabb örökségének is látszanak.*” (225. o.) Továbbá: „*Kohnstamm [...] megfigyelte, hogy nemcsak egy tudatalanunk van, hanem négy tudatalatti lélekréteg.*” (261. o.)

*

Nem szeretném, ha a felsorolt kritikai megjegyzések bárkit is visszariasztanának a könyv elolvasásától. Túl azon, hogy nagy szenvedéllyel megírt, szeretetre méltó műről van szó, kordokumentum ez az írás: ilyesmiről

gondolkodott és ezeket gondolta Ultima Pannonia egyik jelentős intellektusa a negyvenes-ötvenes években.

Szorongva várom azonban, mi lesz a sorsa ennek a könyvnek. Amit ugyanis a kezünkben tartunk: félkész mű. A kézirat előkészítője (aki az 1988-ban Pécsen megjelent rövidebb kiadás szerkesztője is volt) nem végzett jó munkát. Legalább egy név- és tárgymutatót készítenie kellett volna – ennek hiányában ez a szép kiállítású könyv jószíval használhatatlan: nem lehet tájékozódni benne –, továbbá elkelt volna egy gazdaságos jegyzetapparátus és forrásmutató is.

Az ideális az lenne, ha most Pécsen – mondjuk Tüskés Tibor vagy Bertók László szellemi vezetésével – fiatal irodalomárokból, klasszika-filológusokból, vallástörténészekből szerveződne egy kutatócsoport, amely filológiailag földolgozná AZ ELVESZETT PARADICSOM-ot. A csoport tagjai egymás között fölosztván a munkát, megkeresnék és ellenőriznék a könyvben olvasható antik és modern idézetek és utalások lelőhelyét, lajstromba szednék Várkonyi forrásait, összegyűjtenék a műre vonatkozó levelezését, analitikus tárgymutatót készítenének a könyvhöz, majd ennek a műhelymunkának a tapasztalatai alapján készítenék elő kiadásra az esetleg még meglévő kéziratokat. Ennek a munkának az egyik hozadéka az lenne, hogy eredményeinek ismeretében értelmesen lehetne beszélgetni Várkonyi Nándor könyvéről és szellemi helyéről a magyar irodalomban; a másik hozadéka pedig az, hogy szakmájukra komolyan készülő egyetemisták számára alig lehetne jobb iskola az ilyen műhelymunkánál.

Amitől komolyan félek, az az, hogy mindezek helyett néhány gyanús műveltségű rajongó sajátítja ki magának a szerzőt és művét, akik egy ideig abban reménykednek, hogy AZ ELVESZETT PARADICSOM az új Adam Kadmon házilagos kivitelezésének receptjét tartalmazza (különös tekintettel a Vízöntő korára, amelybe belépendők vagyunk), majd amikor néhány év múlva új bálványt keresnek maguknak, akkor Várkonyi Nándort mindenki tökéletesen el fogja felejteni.

Steiger Kornél

A MEG NEM ÉLT KALAND

*Kőbányai János: Jeruzsálemi évtized
Tevan, 1994. 240 oldal, 333 Ft*

A jó útinaplók mindig arra serkentenek, hogy nyomukban fölkerelkedjünk; a jó író a szemünk meghosszabbítása, érzékeink kiterjesztése rég vagy soha nem látott vidékekre. Különösen nagyra értékeljük tudását, ha olyan országról beszél, amely nemcsak „érdekes”, hanem valamiért problematikus is. Izrael – születése pillanatától, de már megszületése előtt is – ilyen volt, örökkön magában hordozva a történelem alapkonfliktusait. Ezért az útinaplótól nemcsak leírást várunk, mint egy bedekkertől, hanem szubjektív élményekkel átítatott helyzetelemzést, amelyből az olvasó nem egyszerűen tudomásul veszi, hanem át is éli a történelmet.

A JERUZSÁLEMI ÉVTIZED kifelé szóló naplótöredékek sorozata. Egymás mellé illesztett események mindennapokról, ünnepekről, katasztrófákról, s mindezek között elmélkedések, amelyeket pillanatok hívnak elő, megszakítva az élménybeszámolót.

Sok-sok magyar számára Izrael nem egy másik ország, hanem több annál. Hiszen a második világháború után ezek keltek útra, s egy darabka múltunkat is magukkal vitték; szörnyűségeket, amelyek már itt is, ott is beégetődtek az emlékezetbe. Kőbányai János azért indíthatta könyvét afféle előhanggal, mert tudja, hogy mindez igen érzékeny dolog. Az útinapló hamis, ha leírásai mögött nem húzódnak meg erre felelő gondolatok.

Az olvasó, ha ilyen részletes beszámolóznak kezd neki, rendszerint választ vár, mert azt gondolhatja, hogy az író azért szólalt meg drámai hangon, mert erről a drámáról, a zsidóság örök gondjairól van később is mondanivalója. Kíváncsi arra, hogy az utazó, aki lelkelével már kissé be is rendezkedett jól ismert országában, mit tár föl mindabból, amit előszavában fontosnak tartott elmondani a Duna színéről, amely kéknek látszik, de sokak számára véres. Nagy lehetőség egy ilyen könyv, mely Izraelt magyar gondolatokon át mutathatja; kibontakozhat benne az *ott* és *itt* kettőssége, hiszen a diaszpóra és a Szentföld zsidósága más-más bajokkal küszködik, de e bajok valahol a múltban összeérnek.